

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

«ΜΥΘΩΝ ΤΕ ΡΗΤΗΡ ΕΡΓΩΝ ΤΕ ΠΡΗΚΤΗΡ»:
Ο ΕΥΤΥΧΗΣ ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ
ΚΑΙ Η «ΕΝΟΤΗΤΑ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗΣ»

Στον τομέα φιλοσοφίας του ΦΠΦ¹ του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, κατά τη δεκαετία του '80, είχαμε την τύχη να έχουμε καλούς δασκάλους. Αλλά, ο Ευτύχης Μπιτσάκης ξεχώριζε –ειδικά για όσους ήμασταν ενεργοί σε αριστερές πολιτικές οργανώσεις.

Ξεχώριζε καταρχάς γιατί είχαμε ακούσει γι' αυτόν ήδη πριν από τις σπουδές μας. Θυμάμαι, σε μια πορεία, όταν είπα: «πέρασα στη Φιλοσοφική στα Γιάννενα», την αντίδραση: «Α... πας στον Μπιτσάκη». Κι ένας πρόσθεσε: «Ο Μπιτσάκης αποδεικνύει την αλήθεια των μαρξιστικών ιδεών». Πολλοί οι μη «γραμματιζούμενοι» στις γραμμές μας, και πολλοί ακόμα όσοι δεν είχαν διαβάσει Μπιτσάκη παρότι μιλούσαν γι' αυτόν τόσο επαινετικά -αν το είχαν κάνει, θα ήξεραν ότι ο Μπιτσάκης γνώριζε καλά πως η «αλήθεια» και η «απόδειξη» της είναι πολύ σύνθετα θέματα, πολλώ δε μάλλον αν μιλάμε για την «αλήθεια» ιδεών που δεν είναι αμιγώς επιστημονικές, όπως οι ιδέες αυτού του φαινομένου που βάζουμε κάτω από το όνομα «μαρξισμός».

Κρατάω, πάντως, από το πιο πάνω στιγμιότυπο, το εξής: το όνομα του Μπιτσάκη ήταν τότε, για τους ανθρώπους της Αριστεράς, ταυτισμένο με

* Η Χρυσούλα Μητσοπούλου είναι ΕΔΙΠ στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

την περίφημη Φιλοσοφική των Ιωαννίνων, και μαζί ήσαν ταυτισμένο με την υποστήριξη της μαρξιστικής θεωρίας, καθώς και με την αυτονομία για τους ανθρώπους αυτούς. Ιδέα ότι η υποστήριξη αυτή έχει σχέση με την πολιτική πράξη, εν πολλοίς με την υπόθεση του κομμουνισμού. Και τονίζω κάτι που έχει τη μεγάλη σημασία του και για την Αριστερά και για τον Μπιτσάκη: οι άνθρωποι αυτοί που ήξεραν το όνομά του και το συνέδεαν με τα παραπάνω μπορεί να ήταν άνθρωποι που δεν είχαν πολλή σχέση ούτε με τα πανεπιστημιακά αμφιθέατρα ούτε με τα βιβλία, ήταν άνθρωποι, ας πούμε, «της πράξης».

Την «αυτονομία» αυτή, όπως τη χαρακτήρισα, ιδέα για τους ανθρώπους της Αριστεράς, την ιδέα που αφορά το μείζον θέμα της σχέσης μεταξύ θεωρίας και πράξης, ο Μπιτσάκης τη θεματοποίησε μέσα στην εκτενή και πολυσχιδή θεωρητική παραγωγή του, και κυρίως στο ομώνυμο βιβλίο του. Το *Θεωρία και Πράξη* το διαβάσαμε στο πρώτο μάθημά του που πήραμε, πρωτοετείς πια φοιτητές, το «Εισαγωγή στη Φιλοσοφία». Και ήταν αυτό το μάθημα που συνέβαλε καίρια στο να επισυμβεί μια αλλαγή σε μερικούς από εμάς, και πάντως προσωπικά σε μένα: να μετατραπεί η σχέση μας με τη φιλοσοφία όπως αυτή οριζόταν από ένα μάλλον «τυχαίο» γεγονός, δηλαδή την εισαγωγή στο συγκεκριμένο τμήμα της Φιλοσοφικής, σε «αναγκαίο» στοιχείο της ταυτότητάς μας, και ειδικότερα της πολιτικής ταυτότητάς μας – για να επικαλεστώ εδώ και το εννοιολογικό δίπολο του «τυχαίου» και του «αναγκαίου» που απασχολεί πολύ τον Μπιτσάκη. Αυτό που δρομολόγησε αυτή τη μετατροπή ήταν ότι ο δάσκαλός μας μάς έδειξε, αν όχι την «αλήθεια των μαρξιστικών ιδεών»- όπως είχε πει, αφέλεστατα, ο άνθρωπος της πορείας-, πάντως ότι όποιος θέλει να είναι συνεπής προς αυτές τις ιδέες, άρα και να υπηρετήσει το πρόταγμα της αλλαγής του κόσμου, έχει πολύ απλά ανάγκη τη φιλοσοφία, ότι δεν υπάρχει χειραφετητική πολιτική πράξη χωρίς θεωρία, και ειδικότερα χωρίς φιλοσοφία. Μας έδειξε, δηλαδή ότι ο Μαρξ, κάθε άλλο παρά αποχαιρετά τη φιλοσοφία γενικά, με την ενδέκατη θέση για τον Φόουερμπαχ, αλλά βάζει τις βάσεις για μια «φιλοσοφία δεμένη με την πράξη».¹

1. Μπιτσάκης 1983, 30.

Αλλά το μεγάλο πρόβλημα, όπως επίσης μας έδειξε - και αυτό και μόνο ακούσε για να μας βάλει στον δρόμο της φιλοσοφικής διερώτησης- είναι αυτό το «δεμένη». Το παλιό στέλεχος και τότε, νομίζω, απλώς μέλος του ΚΚΕ, Μπιτσάκης είχε λόγους -βαδιά βιωματικούς, και ασφαλώς όχι μόνο θεωρητικούς- να γνωρίζει τι δεν σήμαινε αυτός ο δεσμός θεωρητικά, πλην κυριάρχησε στα «προοδευτικά κινήματα» πρακτικά: «Από τη μια οι μηχανιστικές αντιλήψεις που βλέπουν τη θεωρία σα συμπλήρωμα, σα στολίδι, ή σα θεραπευαίνίδα της πράξης. Από την άλλη, η διαμετρικά αντίθετη στάση πολλών προοδευτικών διανοουμένων, που παρά τις προθέσεις τους, δεν έχουν απαλλαγεί από τον αστικό ρασιοναλισμό ή τις θεωρητικόλογες τάσεις [...]».²

Τώρα πλέον, πεπεισμένη ούσα - καταρχήν, όπως είπα, εξαιτίας του Μπιτσάκη- για την αναγκαιότητα και τη δύναμη της «ενότητας» μεταξύ χειραφετητικής θεωρίας και πράξης, διατελώ περισσότερο, ωστόσο, εν συγκύσει αναφορικά με τη δυνατότητά της. Και ξαναδιαβάζοντας το βιβλίο του δασκάλου μου μπορεί να θεωρώ ότι, όσο και αν συνειδητοποιούσε την «αντικειμενική δυσκολία» του «έργου» αυτού (ο.π.), κάτι τον εμπόδιζε να προχωρήσει βαθύτερα στη διερεύνηση του προβλήματος. Και επίσης, δεν με πείθει το ίδιο, όσο τότε, η διατύπωσή του ότι «η αντίθεση θεωρίας και πράξης είναι έκφραση των πραγματικών αντιθέσεων των ταξικών κοινωνιών».³

Ενδεχομένως δε τα ερωτήματα που προκύπτουν εδώ να είναι μέρος ενός σημαίνοντος ελλείμματος στην ανάπτυξη της μαρξιστικής θεωρίας που ο ίδιος διαπιστώνει όταν λέει ότι «απωδήθησαν» σε αυτήν τα «ανθρωπολογικά προβλήματα σε ένα δεύτερο πλάνο» και μάλιστα ότι «η θεωρητική ενασχόληση με αυτά θεωρήθηκε ύποπτη [...]».⁴ Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, ότι, πέραν άλλων έργων του, όπως το *Φιλοσοφία του Ανθρώπου*, με τέτοιου είδους προβλήματα καταπιάστηκε αργότερα, και κυρίως στο *Ανθρώπινη Φύση*.

Και πάντως, τώρα πλέον, σχεδόν μισό αιώνα μετά την έκδοση του *Θεωρία και Πράξη*, τώρα που διακυβεύεται η ίδια η ορατότητα των «προοδευτικών κινήματων», φαίνεται να εκλείπει και το πεδίο όπου θα μπορούσε καν

2. Μπιτσάκης 1983, 27.

3. Μπιτσάκης 1983, 35.

4. Μπιτσάκης 1983, 260.

να δοκιμαστεί ο δεσμός μεταξύ μιας θεωρίας που ερμηνεύει τον κόσμο με πρόταγμα την αλλαγή του και μιας πράξης που υπηρετεί αυτή την τελευταία. Στον βαθμό που η εν λόγω πράξη υποχωρεί, η χειραφετητική θεωρία, και εντός της και αυτή που αξιώνει ακόμη να προσδιορίζεται ως «μαρξιστική», δεν είναι απλώς «θεωρητικολογία», αλλά κατοικεί σχεδόν αποκλειστικά στα πανεπιστήμια, με ό,τι αρνητικό αυτό συνεπάγεται.

Υπάρχουν όμως στοιχεία που ευτυχώς υπονομεύουν αυτές τις δυσσιώνες σκέψεις οι οποίες θα μπορούσαν να κατατείνουν στην ιδέα ότι η απόσταση μεταξύ θεωρίας και πράξης είναι ανησυχητικά πιο βαθιά από όσο την παρουσιάζει ο δάσκαλός μου: δομική, μη αναγώγιμη, ίσως δε και ανθρωπολογικής τάξης. Γιατί στην ιστορία των κινήματων διακρίνονται στιγμές που θα μπορούσαν να θεωρηθούν εκφάνσεις ενός οργανικού δεσμού μεταξύ τους - με το ίδιο το δίδυμο των ιδρυτών του μαρξισμού να αποτελούν ίσως το πρώτο παράδειγμα που μπορεί να σκεφτεί κανείς εδώ. Και πάντως ο δεσμός αυτός έχει ενσαρκωθεί στο επίπεδο μεμονωμένων προσώπων που υπηρέτησαν τη μαρξιστική θεωρία και μαζί την υπόθεση του κομμουνισμού ως πολιτικής πράξης ου μην αλλά και ως καθημερινής στάσης ζωής.

Το αναγκαία αλληλένδετο αυτών των εκφάνσεων του κομμουνισμού ως πράξης έχει καταστεί αντικείμενο θεωρητικής επιχειρηματολογίας, η οποία έχει στενότερες συνάψεις με την προσπάθεια να καλυφθεί το «ανθρωπολογικό έλλειμμα» της μαρξιστικής θεωρίας, που είδαμε ότι διαπιστώνεται και από τον Μπιτσάκη. Εδώ θα κάνω μια νύξη απλώς σε αυτή τη συζήτηση, αντλώντας από τη Χέλλερ, τη μαθήτριά του Λούκατς, ο οποίος υπήρξε πρωτεργάτης σε αυτή την προσπάθεια και τον οποίον ο Μπιτσάκης επικαλούνταν πολύ στα γραπτά και τη διδασκαλία του. Τονίζοντας επανειλημμένα την περιφρήμη, και προσφιλή και στον Μπιτσάκη, φράση της Γερμανικής Ιδεολογίας για τον κομμουνισμό που δεν είναι μια «κατάσταση πραγμάτων» προς «εγκαθίδρυση», αλλά μια «πραγματική κίνηση», η Χέλλερ σχολιάζει ότι αυτό σημαίνει πως «ο μαρξισμός πρέπει να γίνει [...] μια ιδεολογία που επιδρά πάνω στην ολότητα της στάσης ζωής».⁵ Συνεπώς, καταλαβαίνουμε,

5. Heller 1977, 123.

ο κομμουνισμός είναι μια κίνηση αναγκαία ταυτοχρόνως πολιτική και προσωπική, με διαστάσεις που απλώνονται σε όλη την έκταση αυτής της πολυσύνθετης πραγματικότητας που ονομάζουμε «καθημερινή ζωή», και που φυσικά περιλαμβάνουν ψυχικές και ηθικές παραμέτρους, στις οποίες θα επανέλθω.

Αυτό που κυρίως θέλω να υποστηρίξω εδώ είναι ότι ο Μπιτσάκης, όχι μόνο συμφωνεί θεωρητικά με αυτή την επιχειρηματολογία, όπως θα δούμε, αλλά συνιστά ο ίδιος ζωντανό παράδειγμα της οργανικής σχέσης ανάμεσα στον κομμουνισμό ως πολιτική στράτευση, και στον κομμουνισμό «μες στο σπίτι, στο τραπέζακι εμπρός, στις σχέσεις, στη φάμιλια, στην καθημερινή ρουτίνα», για να θυμηθούμε τον Μαγιακόφσκι. Και μαζί, είναι ζωντανό παράδειγμα του πώς αυτά συνυπάρχουν υπό τη σκέπη της συνεισφοράς στη μαρξιστική θεωρία: είναι συνεπώς ένα από τα πρόσωπα που ενσαρκώνουν τον δεσμό για τον οποίο μιλήσα πιο πάνω.

Και γι'αυτό κυρίως είναι που είπα αρχικά ότι ξεχώριζε ο Μπιτσάκης ανάμεσα στους δασκάλους μας. Δεν μιλάω μόνο για το ότι ήταν ο μόνος που είχε, ας πούμε, την εμπειρία του διαβάσματος φιλοσοφικών έργων μέσα σε φυλακές και σε εξορίες. Μιλάω για το ότι αυτή η εμπειρία ήταν κομμάτι της ζωής ενός ανθρώπου για τον οποίον η φιλοσοφία, και εντός της η ομολογημένη και συνειδητή στήριξη του μαρξισμού ως φιλοσοφίας, δεν ήταν ακριβώς δουλειά στο πανεπιστήμιο, πολύ λιγότερο δε δεν ήταν υπόθεση δημοσιεύσεων για προσωπική ανέλιξη: ήταν κάτι δεμένο με την πράξη του σε όλες τις διαστάσεις της. Μιλάω, κοντολογίς, για έναν μαρξιστή φιλόσοφο-κομμουνιστή στην πολιτική και στην καθημερινή ζωή του.

Πολλά θα είχα να πω εδώ, αλλά θα αρκεστώ μόνο στο να τονίσω λίγα στοιχεία.

Καταρχάς, επαναλαμβάνω κάτι που σημείωσα ήδη: ότι πίσω από πολλά από τα θεωρητικά ζητήματα που άνοιξε ο Μπιτσάκης, με μείζον ανάμεσά τους το θέμα της σχέσης θεωρίας και πράξης στο οποίο εστιάζω εδώ, δεν βρίσκονται ακριβώς θεωρητικοί λόγοι, αλλά πολιτικοί και βιωματικοί: βρίσκεται εν πολλοίς η έγνοια του να βρει θεωρητικές απαντήσεις σε ερωτήματα που (του) γεννούσε η πολιτική πράξη στην οποία ήταν ενεργός μέτοχος, απαντήσεις που θα βοηθούσαν ώστε η θεωρία να θεραπεύει την πράξη χω-

ρίς όμως να γίνεται «θεραπευνοειδής» της, να εκπίπτει δηλαδή στη στάση που είδαμε ότι στηλιτεύει.

Το κρίσιμο ζήτημα εδώ, το ζήτημα δηλαδή από το οποίο εξαρτάται η απόσταση ανάμεσα στις δύο αυτές στάσεις της θεωρίας απέναντι στην πράξη –εναλλακτικά, το κατά πόσο η πρώτη νοείται και ασκείται ως εσωτερικό-οργανικό στοιχείο της δεύτερης, ή ως εξωτερικό στοιχείο-«στολίδι» της– έχει βεβαίως να κάνει με το εάν η θεωρία εκδιπλώνει την κριτική λειτουργία που εγγενώς φέρει στον βαθμό που είναι γνήσια θεωρία, πολλώ δε μάλλον γνήσια επαναστατική θεωρία, δηλαδή θεωρία που αξιώνει να υπηρετήσει την επαναστατική αλλαγή. Και η λειτουργία αυτή, θεωρώ, διαφαίνεται στο τι προσπάθησε να κάνει ο Μπιτσάκης μέσα στα βιβλία του, προβάλλοντας πάντα σοβαρές κριτικές αιχμές απέναντι στη «μαρξιστική ορθοδοξία»-θεωρητική και πολιτικο-κομματική- και αντλώντας «ανερευθρίαστα», τουλάχιστον στα ζητήματα της κοινωνικής θεωρίας, από τον «ετερόδοξο» «δυτικό μαρξισμό». Εξάλλου, μείζων τέτοια αιχμή είναι αυτή ακριβώς που αφορά το ζήτημα της σχέσης μεταξύ θεωρίας και πράξης: γιατί ο Μπιτσάκης ήξερε πολύ καλά, και εκ των ένδον, και σε πολλά σημεία του έργου του το ονομάτιζε ρητά, ότι ήταν ακριβώς στο πλαίσιο αυτής της «ορθοδοξίας» που άνθισε αυτή η «εξωτερική» σχέση μεταξύ των δύο, η σχέση δηλαδή που φτώχαινε την πράξη και ακύρωνε τη θεωρία ως τέτοια. Και λέω «εκ των ένδον», γιατί θυμίζω ότι ο ίδιος ανήκε σε έναν μείζονα φορέα της «ορθοδοξίας» αυτής, όπως ήταν το ΚΚΕ.

Έτσι, ο Μπιτσάκης - με τις τόσες περγαμηνές στη θεωρία, με την παρελθούσα συνεισφορά στις δυσίες που απαίτησε ο αγώνας σε ζοφερούς καιρούς, και με τη συνεχιζόμενη συνεισφορά στην κομματική ζωή σε καιρούς λιγότερο τέτοιους- υπέστη τη συνέπεια να μην είναι «ο φιλόσοφος του κόμματος»⁶, δηλαδή να μην προβάλλεται ως τέτοιος από το κόμμα, ως θεωρη-

6. Οφείλω τη διατύπωση αυτή στον Δ. Καρύδα, ενώ με τα λόγια του Μπιτσάκη θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για «κομματικό διανοούμενο» (βλ. 1991, 227). Και, με την ευκαιρία, υποσημειώνω εδώ ότι η πολιτική και ηθική αθλιότητα του χαρακτηρισμού που του αποδόθηκε από τις σελίδες του Ριζοσπάστη, «ναυάγιο της ταξικής πάλης», ήρθε μεν μετά την αποχώρηση του Μπιτσάκη από το ΚΚΕ και προκλήθηκε από αυτήν, αλλά μοιάζει μάλλον με έκρηξη παλιών, συσσωρευμένων, «απωθημένων».

τικό του, ας πούμε, «στολίδι». Αλλά, εφόσον είδαμε ότι αυτό σαφώς το στηλιτεύει, εδώ δεν πρόκειται για μια συνέπεια που υπέστη, αλλά που δημιούργησε και για την οποία μάλλον (πρέπει να) καυχάται, στον βαθμό που αποτελεί το ορατό αποτύπωμα μιας συνέπειας άλλου είδους και σημασίας της συνεπούς σχέσης του με τη δική του κατανόηση της σχέσης μεταξύ θεωρίας και πράξης.

Εξάλλου, η κριτική λειτουργία που φέρει μέσα της η θεωρία αποτυπώθηκε στο σύνολο της δράσης του, της υπαρέξής του ως κομμουνιστή, έτσι που θα έλεγα ότι ο Μπιτσάκης εκπροσωπούσε ένα ορισμένο είδος «κομματικότητας», με τις αρετές που σηματοδοτεί αυτός ο όρος χωρίς ωστόσο τα αμαρτήματά του- τα οποία εν μέρει ευδύνονται για τη σημερινή γενικευμένη ανυποληψία στην οποία αυτός έχει περιπέσει.

Πράγματι, είναι σημαντικό - πολιτικά σημαντικό- να τονίσει κανείς, ειδικά σήμερα, ότι η «κομματικότητα», ναι, μπορεί να εκδρέψει την περιχαράκωση, την τυφλή πίστη και την ιδεολογική τύφλωση, όπως και την υποταγή του εγώ σε ένα σχεδόν μεταφυσικό «εμείς», και ότι αυτό κυριάρχησε ιστορικά στα αριστερά κόμματα. Αλλά, από την άλλη πλευρά, συνδέεται επίσης με, εξασθενούνται πλέον, πολιτικά και ηθικά τιμαλφή: τη δέσμευση και την αφοσίωση, που εκβάλλει σε αυταπάρηση- όχι μόνο εξαιρετικών, ηρωικών εκδοχών, αλλά και της πιο ταπεινής, καθημερινής εκδοχής του δοσίματος χρόνου και ενέργειας τον εθισμό στο συσκέπτεσθαι, την καλλιέργεια του συλλογικού πνεύματος και της συντροφικότητας, συνεπώς και τη σφυρηλάτηση ισχυρών και εντατικών ανδρώπινων σχέσεων συνδέεται όμως ακόμα, με το εκτίδεςθαι και με την ανάληψη ευθύνης, όπως και τον εθισμό στο «λόγον διδόναι», συνεπώς και στο να συνηθίζει κανείς στη δεματοποίηση και τον έλεγχο των λόγων και των πράξεών του. Εν πολλοίς, η «κομματικότητα» εμπεριέχει όχι μόνο αδιαμφισβήτητα θετικά στοιχεία, στον βαθμό που αντιτίθενται στον ατομικισμό, την αλαζονεία, τον καιροσκοπισμό και την ανευθυνότητα, αλλά στοιχεία που επίσης ενέχουν και μια δυναμική αντίρροπη προς την αρνητική πραγματικότητα που ιστορικά εξέδρεψε: μια δυναμική για τη διαμόρφωση μιας κουλτούρας διαλόγου και κριτικού ανταστοχασμού.

Αν τα παραπάνω δείχνουν ότι η αρνητική ιστορική εμπειρία του τι εστί

«κομματικότητα» δεν πρέπει αφενός να μας κάνει να ξεχνάμε τα θετικά στοιχεία που αυτή ωστόσο ενείχε, και αφετέρου να θεωρούμε ότι η εμπειρική κυριαρχία των αρνητικών της στοιχείων ήταν και λογικά αναγκαία, παραδείγματα «κομματικών» ανθρώπων όπως ο Μπιτσάκης έρχονται, όπως είπα, να το επιβεβαιώσουν και πρακτικά αυτό. Γιατί, κοντολογίς, η αφοσίωση και η δέσμευσή του μπορεί να του έδετε προσκόμματα και όρια –και ίσως αυτό να συνδέεται με κάποια όρια που έχει η θεωρητική του διερεύνηση, ορισμένα εκ των οποίων υπαινίχθηκα πιο πάνω– αλλά οπωσδήποτε δεν εξέβαλε σε περιχαράκωση, υποταγή ή τυφλή πίστη.

Πέρα από το τι θα μπορούσε να πει κανείς εδώ αντλώντας από την κομματική του ζωή, θα αναφερθώ σε κάτι μάλλον πιο περιφερειακό ως προς αυτήν, που το γνωρίζω από πρώτο χέρι ως φοιτήτρια στα Γιάννενα: στο πώς στεκόταν ο Μπιτσάκης μέσα στη δουλειά του, ως πανεπιστημιακός και δάσκαλος με αυτή την πάντα ρητά εκτεθειμένη και ισχυρή θεωρητική και πολιτικο-κομματική σφραγίδα, η οποία μοιραία τον έδετε στην τροχιά των ιδεολογικών αντιπαραθέσεων.

Καταρχάς, πρέπει να τονίσω κάτι στοιχειώδες αλλά όχι αυτονόητο, ειδικά όταν μιλάμε για τον πανεπιστημιακό χώρο, κάτι που έχει να κάνει με το γενικότερο ήθος του, στο οποίο θα επανέλθω: ότι ακριβώς οι αντιπαραθέσεις του Μπιτσάκη ήταν γνήσια «ιδεολογικές». Αν ο Μπιτσάκης «κάκιωνε» με ανθρώπους, ήταν πράγματι για ιδέες και αξίες, οι οποίες δεν ευτελιζόνταν στις αντιπαραθέσεις του γινόμενες μανδύας ή πρόσχημα για να κρυφτούν πίσω του άλλου τύπου κίνητρα ή σκοπιμότητες.

Αυτό όμως, και πάλι, δεν σήμαινε ότι οι αρέσκειες και οι απαρέσκειές του, οι διακρίσεις του και οι αξιολογήσεις του, είχαν ως γνώμονα τις ιδεολογικοπολιτικές ετικέτες των ανθρώπων, ή το τελικό περιεχόμενο των πεποιθήσεών τους: βασικός του γνώμονας ήταν το κατά πόσο αυτές βασίζονταν σε επιχειρήματα, κατά πόσο υπηρετούσαν μια εξυψωμένη συζήτηση.

Και πάντως αυτός είναι ένας βασικός λόγος για τον οποίον έχαιρε του σεβασμού αλλά και του θαυμασμού συχνότατα των ιδεολογικών αντιπάλων του.

Οπωσδήποτε δε ως δάσκαλος είχε πολύ παραπάνω λόγους να κρατάει αυτή τη στάση. Το λιγότερο που σήμαινε αυτό ήταν κάτι μάλλον βασανιστικό για όσους φοιτητές του ήμασταν «παιδιά του κόμματος»: όχι μόνο βε-

βαίως δεν απολαμβάναμε εξ αυτού κάποιου είδους εύνοια εκ μέρους του, αλλά μάλλον κακοπερνούσαμε, καθώς κάθε άλλο παρά φρόντιζε ο δάσκαλος, αν και «δικός μας», να χαϊδέψει τις βεβαιότητες και τις αφέλειές μας.

Αναφέρθηκα πιο πάνω στο ήθος του, και σε μια διάστασή του που μπορεί κανείς να την ονομάσει «εντιμότητα»: διανοητική και ηθική. Αυτό είναι κάτι αδιαμφισβήτητο για όσους τον γνωρίζουν, φίλους και αντιπάλους, όπως και πολλές άλλες αρετές που τον χαρακτηρίζουν και με τις οποίες συνήθως συνδέουμε τη λέξη «ήθος» κανονιστικά νοούμενη: δικαιοσύνη, συνέπεια, ευγένεια.

Τι σχέση έχει όμως αυτό με την ύπαρξή του ως κομμουνιστή; Ύπάρχει, με άλλα λόγια, «κομμουνιστική ηθική», και, ακόμα, θα μπορούσε αυτή να συναχθεί από τη μαρξιστική θεωρία;

Η Χέλλερ, την οποία θα επικαλεστώ και πάλι εδώ, προσπαθεί να εξηγήσει τη «λευκή σελίδα» της μαρξιστικής θεωρίας ως προς το πρόβλημα της ηθικής - «λευκή σελίδα», η οποία σαφώς γειτονεύει με την αντίστοιχη περί ανθρωπολογίας που είδαμε ότι διαπιστώνει κι ο Μπιτσάκης. Τονίζει, ωστόσο, πως ένα κίνημα «ιστορικής-παγκόσμιας σημασίας», όπως ο κομμουνισμός, αναπόφευκτα έχει «μια ηθική ή έναν εδιμικό κώδικα». ⁷ Και ό,τι είπα εδώ περί του είδους της «κομματικότητας» που εκπροσώπησε ο Μπιτσάκης, καθώς και για τα στοιχεία που συνδέουν το ήθος του, δείχνουν νομίζω ότι τήρησε τις καλύτερες όψεις αυτού του κομμουνιστικού «εδιμικού κώδικα» αποφεύγοντας τις αρνητικές του.

Προσπερνώ το ερώτημα της σχέσης αυτού του, ιστορικά εμπειρικού και καταγεγραμμένου, εδιμικού κώδικα, με τη μαρξιστική θεωρία. Σημειώνω πάντως πως η προσπάθεια να γραφτεί αυτή η «λευκή» περί ηθικής σελίδα στον μαρξισμό είχε ως σημείο αναφοράς και βασικό έρεισμα νομιμοποίησης - απέναντι στον αντίλογο πως ο Μαρξ επέκρινε εν γένει την «ηθική» ως «ιδεολογία», με την αρνητική σημασία του όρου- την ιδέα πως αυτό που υπόκειται του εγχειρήματός του είναι ένα υπέρτατο ιδεώδες: αυτό του «πλούσιου σε ανάγκες ανθρώπου» ή του «ολικού ανθρώπου»- ιδεώδους που προβάλλει κυρίως στα έργα της νεανικής του περιόδου, και κυρίως στα Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844.

7. Μπιτσάκης 1997, 93.

Αν μπορούμε να δώσουμε ορισμένες πλευρές που περιλαμβάνει αυτό το ιδεώδες, θα μιλούσαμε για την «ολόπλευρα ανεπτυγμένη προσωπικότητα», που συχνά αναφέρει ο Μπιτσάκης στα γραπτά του, δηλαδή για τον άνθρωπο που επεκτείνει την πράξη του σε όσο το δυνατόν περισσότερα πεδία, και ασφαλώς στο πλαίσιο αυτό συνάμα καταργεί την αντίθεση μεταξύ διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας. Ας θυμηθούμε εξάλλου και τις περίφημες σελίδες της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, όπου οι Μαρξ και Ένγκελς, παραβαίνοντας την αρχή της μη σκιαγράφησης μιας κομμουνιστικής ουτοπίας, οραματίζονται αυτή την κατάργηση μέσα από τον άνθρωπο που είναι το απόγευμα ψαράς και το βράδυ κριτικός.⁸ Θα μιλούσαμε επίσης, ακολουθώντας την ερμηνεία ενός άλλου στοχαστή - που τον διάβαξε ο Μπιτσάκης στη φυλακή της Αίγινας-, του Ανρί Λεφέβρ, για τον άνθρωπο που «δρομολογεί μια πορεία προς τη συνεκτική ενότητα και συνείδηση», ή που «μπορεί να ξεκινήσει να γνωρίζει και να 'μιλάει' την καθημερινή ζωή του».⁹

Ο «εξανθρωπισμός του ανθρώπου», που θα έφερνε μια κοινωνία της κατάργησης της εκμετάλλευσης, μια κομμουνιστική κοινωνία, με άλλα λόγια, θα ήταν η δυνατότητα για τη γενικευμένη διαμόρφωση αυτού του τύπου ανθρώπου. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι η διαμόρφωση τέτοιου είδους ανθρώπων αναβάλλεται για κάποιο ευτυχισμένο μέλλον όπου θα έχουν καταργηθεί οι συνθήκες που την παρεμποδίζουν και που τις αναδεικνύει η μαρξιστική θεωρία.¹⁰ Η Χέλλερ, μένοντας ουσιαστικά στην προγραμματική ιδέα περί κομμουνισμού ως «πραγματικής κίνησης», συνοψίζει τη θέση του Λούκατς: «το προλεταριάτο είχε μια ηθική αποστολή, όπως και το κομμουνιστι-

8. Marx & Engels 1997, 80.

9. Μπιτσάκης 1991, 226-7, 129.

10. Εξάλλου ο Μπιτσάκης είναι ένας από αυτούς που φρόντισαν να τονίσουν ότι αποτελεί κραυγαλέα παρανόηση του Μαρξ το να προβάλλει κανείς στην ευκαία κοινωνία ένα «τέλος της ιστορίας», και μαζί να την οραματίζεται ως μια κοινωνία της ανέφελης ευτυχίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη *Φιλοσοφία του Ανθρώπου*, κλείνοντας την ενότητα με -τον τόσο δυσέυρετο για ένα μαρξιστικό βιβλίο - τίτλο «Για το νόημα της ζωής», κάνει λόγο για «γλυκερές φαντασιώσεις» στα ποιητικά οράματα κάποιων «επαύριον που τραγουδάνε», για να προσθέσει: «Καλό το τραγούδι, αλλά και ο θρήνος δεν θα λείψει ποτέ από τα χείλη των ανθρώπων» (1991, 169).

κό κόμμα, και αυτή ήταν να πραγματώσει στο παρόν όλες τις αξίες που προορίζονταν να ενσαρκώσουν στο μέλλον. Και ακόμα, το μέλλον εξαρτιόταν από την ηθική των ιστορικών δρώντων του παρόντος». ¹¹ Συνεπώς, και η υπέρτατη αυτή αξία του «ολικού ανθρώπου» είναι κάτι που μπορεί και πρέπει να αποτυπωθεί στο σήμερα. Όπως το θέτει ο Μπιτσάκης στη *Φιλοσοφία του Ανθρώπου*, «η πρακτική συμμετοχή για τον μετασχηματισμό του κόσμου δεν αποκλείει, αντίθετα προϋποθέτει, την ολόπλευρη ανάπτυξη του ατόμου και την ολοκλήρωση της προσωπικότητάς του». ¹²

Βεβαίως, αντλώντας μια ηθική θεωρία από τον Μαρξ στη βάση αυτού του ιδεώδους χρειάζεται πολύς δρόμος ακόμη για ναδειχτεί εάν και πώς αυτό συνδέεται με παραδοσιακά ερωτήματα που συνήθως θέτουμε όταν μιλάμε για «ηθική θεωρία», ναδειχτεί, ας πούμε, εάν και πώς ένας τέτοιος τύπος ανθρώπου συνιστά παράλληλα αυτό που λέμε «αγαθό», με την αρχαιοελληνική σημασία του όρου, άνθρωπο.

Η διάνυση αυτού του δρόμου σημαίνει ότι είναι πολλές ακόμα οι «λευκές σελίδες» στο κεφάλαιο μιας μαρξιστικής ηθικής θεωρίας, και σίγουρα δεν θα μπορούσα να βοηθήσω στη μείωσή τους. Λέω πως πάντως ο Μπιτσάκης είναι ένας «αγαθός» άνθρωπος, ή πολύ απλά αυτό που λέμε στην καθομιλουμένη «ηθικός» άνθρωπος - και πολλά από όσα είπα πιο πάνω στηρίζουν αυτή την απόφανση. Και προσθέτω ότι εν ταυτώ ενσαρκώνει το «κομμουνιστικό ήθος» στην ευρύτερη σημασία του, αν εκλάβουμε δηλαδή αυτή τη φράση με μια σημασία που αντιστοιχεί στο μαρξικό ιδεώδες για τους ανθρώπους ως άτομα, ως προσωπικότητες.

Όσον αφορά την πρώτη όψη του που διέκρινα, αυτή της ολοποίησης και του πολύπλευρου, το λιγότερο που μπορεί να σκεφτεί κανείς είναι το πολυσχιδές της θεωρητικής του ενασχόλησης και παραγωγής: όχι μόνο στην κοινωνική θεωρία, στην οποία εγώ ακροθιγώς αναφέρθηκα εδώ, αλλά σε προβλήματα οντολογίας και φιλοσοφίας των φυσικών επιστημών, τις οποίες καταρχάς και καταρχήν μελέτησε. Το πολύ περισσότερο, και σημαντικότερο και σπανιότερο, είναι ότι αυτός ο φιλόσοφος-επιστήμονας-στρατευμένος σε οργα-

11. Heller 1991, 135.

12. Μπιτσάκης 1991, 168.

νώσεις είναι ένας άνθρωπος πλούσιος σε ανάγκες, και ανάμεσά τους πρωτίστως ανάγκες για ανθρώπινες σχέσεις, δοσμένος σε ανθρώπινους δεσμούς.

Και είναι ακόμα ένας χειρώνακτας' πιο συγκεκριμένα, «αργότης», όπως του αρέσει να αυτο-προσδιορίζεται. «Ο επαναστάτης πρέπει να μπορεί να ακούει το γρασίδι να μεγαλώνει», φέρεται να είπε ο Μαρξ αντλώντας από τη σκανδιναβική μυθολογία. Ο Μπιτσάκης είναι ένας επαναστάτης στην περίπτωση του οποίου ισχύει η φράση αυτή κατά κυριολεξία, και κατά τη γνώμη μου είναι ένα ερώτημα εάν αυτό δεν συνετέλεσε ώστε να ισχύει στην περίπτωση του και το μεταφορικό της νόημα. Γιατί οι ρίζες του στη γη και στον τόπο του μπορεί να είναι μέρος της εξήγησης του γιατί ο άνθρωπος αυτός, πέρα από το ότι δεν θα μπορούσε ποτέ να κλειστεί σε ακαδημαϊσμούς και σε θεωρητικολογίες, και εντός τους να βλέπει και την «επανάσταση» ως έννοια αποκλειστικά σε αναλύσεις σε τυπωμένα χαρτιά, προσπάθησε να αφουγκραστεί με όλο του το είναι τον κόσμο γύρω του, με σκοπό να αγωνιστεί για να αλλάξει τα κακώς κείμενά του.

Και αυτό το πολύπλευρο της προσωπικότητάς του μοιάζει να μην έχει τελειωμό. Οι εμπειρίες και οι γνώσεις που του συσώρευσαν τα χρόνια που έχει στην πλάτη του δεν του είναι αρκετές ώστε να στομώσουν τις ανάγκες του και για άλλες ακόμα: όχι μόνο για διαβάσματα και σχέδια για νέα έργα, όχι μόνο για πολιτικές αναλύσεις και παρεμβάσεις, αλλά και για ταξίδια, για σπουδάγματα τόπων, για να μάθει πώς αυτοί αρδεύονται και πώς κυλάνε τα ποτάμια, για να δει πώς είναι η θέα από την ψηλότερη κορυφή ενός βουνού, για να μάθει για το υπέδαφος- πάντα με το παράπονο που δεν σπούδασε γεωλογία- ή για να ακούσει κι άλλα ποιήματα και τραγούδια, αφού πει πρώτα αυτός ένα ριζίτικο...

Όσον αφορά την άλλη όψη που διέκρινα μέσα στο μαρξικό ιδεώδες, αυτή που αφορά την ενότητα θεωρίας και πράξης, ελπίζω να αρκούν όσα έχω πει πιο πάνω, με μια προσθήκη που έχει να κάνει με το (επώδυνο) ιστορικό παρόν μας¹³, αυτό στο οποίο, όπως είπα και πιο πάνω δεν είναι καν ορόλος ο πόλος

13. Αυτή η προσθήκη προέκυψε από συζητήσεις με τον φίλο Νικόλα Παπαδημητρίου, δημοσιογράφο και ποιητή, ο οποίος είναι ένας από εκείνους που έχουν βαθιά κατανοήσει τι χρωστά η ελληνική Αριστερά, και ειδικότερα αυτή της γενιάς μας, στον Μπιτσάκη.

με τον οποίο θα προσπαθούσε να δεθεί οργανικά η επαναστατική θεωρία που υπηρέτησε ο Μπιτσάκης, ώστε να τροφοδοτείται από κει. Σε μια εκδήλωση προς τιμήν του τελευταία, τον άκουσα να διατυπώνει την αξέχαστη συμπύκνωση: «εμείς ό,τι κάναμε, το κάναμε με το μαχαίρι στην πλάτη», για να προσθέσει: καταφέραμε ό,τι καταφέραμε, δική σας δουλειά είναι να συνεχίσετε όπως καταλαβαίνετε και όπως μπορείτε. Δεν θυμάμαι αυτολεξεί τα τελευταία λόγια του αυτά με τα οποία πάντως οπωσδήποτε διατύπωσε την προτροπή, το αίτημα, για συνέχεια. Γιατί, εξάλλου ο ίδιος «συνέχισε», δηλαδή δεν «παράδεχτηκε την ήττα», παρόλο που πολύ καλά έβλεπε τις πηγές και τα μονοπάτια της, όταν άλλοι εξωραΐζαν και αποσιωπούσαν. Και είναι ίσως αυτό η πιο τρανή απόδειξη του είδους της δέσμευσης, της στράτευσης που υπηρέτησε και στην πράξη και τη θεωρία του: γιατί ακριβώς επειδή αυτή δεν ήταν άκριτη, γι' αυτό ο Μπιτσάκης δεν έγινε θεαίως «όχι-πια-κομμουνιστής», όπως πολλοί που εκπροσωπούσαν κάποτε την τυφλή στράτευση, ούτε καν «πρώην κομμουνιστής» - για να επικαλεστώ τη γνωστή διάκριση της Χαννα Άρεντ, με την οποία θέλει να στιγματίσει τον φανατισμό με τον οποίον οι πρώτοι άλλαξαν στρατόπεδο για να διατηρήσουν ωστόσο εν πολλοίς όλα τα κακώς κείμενα της παλιάς στράτευσής τους ίδια.¹⁴ Πάντα, και «μετά», μαχητής της κομμουνιστικής υπόθεσης παλεύοντας και με τη θεωρία και με την πράξη.

*

Κλείνοντας το *Θεωρία και Πράξη*, ο Μπιτσάκης λέει: «Μια από τις προϋποθέσεις της ανδρώπινης ευδαιμονίας είναι η ενότητα θεωρίας και πράξης».¹⁵

Η διατύπωση αυτή- πέρα από το ότι επιβεβαιώνει το βαθύ ανθρωπολογικό του ενδιαφέρον μέσα στον μαρξισμό, στο οποίο στάθηκα- εάν είναι ορθή, επιτρέπει να πούμε ότι τουλάχιστον σε προσωπικό επίπεδο - και παρά την έγνοια και την πίκρα του για το ότι η ενότητα επαναστατικής θεωρίας και πράξης ούτε ευοδώθηκε ως τέτοια ούτε απέδωσε τα πρακτικά αιτούμενα και δέοντα- έχει σοβαρούς λόγους να είναι ένας ευδαίμων άνθρωπος. Κι ίσως γι' αυτό τελικά πάνω απ' όλα ξεχωρίζει, ειδικά όταν μιλάμε για τον πανεπιστημιακό μικρόκοσμο.

14. Arendt 1994.

15. Μπιτσάκης 1983, 270.

Ελπίζω τα παραπάνω να μην δίνουν την εντύπωση μιας ασιογραφίας. Ο δάσκαλός μου δεν είναι ένας «άγιος» άνθρωπος και δεν είναι αψεγάδιαστος ούτε στη «θεωρία» ούτε στην «πράξη» του. Έχει όρια, ελαττώματα, αδυναμίες και αντιφάσεις. Αλλά η ιδέα του ηθικού ανθρώπου που θα μπορούσε να συναχθεί από το μαρξικό ιδεώδες, όπως εξάλλου και εκείνη που διαβάζεται πιο άμεσα σε πολλές ρητά εκτεθειμένες περί ηθικής θεωρήσεις, φυσικά δεν έχει να κάνει με κάποια αγιότητα ή τελειότητα. Ούτε η ενότητα μεταξύ θεωρίας και πράξης για την οποία έκανα λόγο εδώ μπορεί να εκληφθεί ως αδιάσπαστη συνοχή ή λογική ακολουθία όπως αυτή που μπορεί να χαρακτηρίζει ένα επιστημονικό βιβλίο.

Απλώς θέλησα να πω ότι εδώ μιλάμε για έναν άνθρωπο που έθεσε στη ζωή του την ενότητα και συνέπεια μεταξύ λόγων και έργων, θεωρίας και πράξης, ως συνειδητό και αναστοχασμένο αίτημα, όπως και έδωσε ένα λαμπρό ανθρωπινό μέτρο της, όντας στρατευμένος σε μια θεωρητικοπρακτική υπόθεση που ενεργοποιούνταν από, και καλλιέργησε, ένα από τα ευγενέστερα ιδανικά της ανθρωπότητας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Μπιτσάκης, Ε. (1983). *Θεωρία και Πράξη* (Αθήνα: Gutenberg).
- (1991). *Φιλοσοφία του Ανθρώπου* (Αθήνα: Gutenberg).
- Arendt, H. (1994). «The Ex-Communists», στο H. Arendt, *Essays in Understanding*, επιμ. J. Kohn (New York: Schocken Books), 391-401.
- Heller, A. (1977). *Επανάσταση και Καθημερινή Ζωή*, μετάφραση Α. Τσέλιος (Αθήνα: Οδυσσέας).
- (1991). «The Legacy of Marxian Ethics», στο A. Heller και F. Feher (eds.), *The Grandeur and Twilight of Radical Universalism* (New Brunswick & London: Transaction Publishers), 119-143.
- Lefebvre, H. (1991). *Critique of Everyday Life-Introduction*, τομ.1, μετάφραση J. Moore (London: Verso).
- Marx, K. & Engels, Fr. (1997). *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τομ. 1, μετάφραση Κ. Φιλίνης (Αθήνα: Gutenberg).

ABSTRACT

One of the problems that E. Bitsakis has examined in his multifarious theoretical work is the problem of the “unity” between theory and practice, according to the well known Marxian quest for a new type of philosophy. But above all he has been as a personality an incarnation of this unity to the extent that, theoretically, he has tried to escape the trap of a theory practiced as an “external complement” to practice, and that, practically, he has tried to live this theory in practice, being a communist militant in politics, but also showing what communism means as a stance in everyday life. This remark presupposes the theoretical premise that, notwithstanding the relative neglect of anthropological and ethical issues within Marxist thought, which Bitsakis is one of those who have pointed out and criticized, vital for this thought is a human ideal, the ideal of “total man”, from which one could deduce a Marxian ethics. Bitsakis not only contributes theoretically to the supporting of this premise, but also practically is a living instance of this ideal.